

Promjene u svojini i upravljanju u poljoprivredi

KRSTO Š. KILIBARDA

Naša poljoprivreda i agrokomples doživljavaju dinamičan razvoj i u svojinskim odnosima i u pogledu upravljanja i rukovođenja. Promjene su velikim dijelom izraz određenih razlika i suprotnosti u odnosima između ljudi prema sredstvima za proizvodnju, načinu sticanja i veličini dohotka, kao i suprotnosti rukovođenja i upravljanja, u prirodi njihovog razrješavanja. Radi se o razlikama i suprotnostima između individualne, društvene i zadružne svojine, kao i unutar njih. Ove suprotnosti kao i njihovo razrješavanje zavisi opet od suprotnosti industrije i poljoprivrede, sela i grada, tehničke i prirodne sredine, fizičkog i umnog rada, demokratskih i birokratsko-tehnokratskih odnosa i snaga itd.

U tim okvirima ima mnogo značajnih i aktuelnih pitanja, a ovdje će biti riječi samo o nekima od njih. Jedno od navedenih pitanja jeste i reafirmacija individualnog sektora poljoprivrede, a posebno vraćanje zemlje bivšim vlasnicima. I u ovoj oblasti značajna je transformacija društvene svojine, a u tim okvirima i dezintegracija mnogih, naročito velikih organizacija udruženog rada. Menjaju se i zadruge i razlikuju se u pogledu ostvarivanja svoje proizvodno-razvojne, ekonomsko-organizacione, integrativne, socijalno-etičke i kulturno-obrazovne uloge, iako se ove uloge mogu ostvariti i na osnovu ostalih vidova svojine u poljoprivredi.

U aktuelna i značajna pitanja pokazatelje i kriterijume upravljanja i rukovođenja socio-ekonomskih odnosa rada u poljoprivredi spadaju razvoj inicijative (kroz stvaralačko razrješavanje suprotnosti direktive i inicijative), odgovornosti kao polaganje računa radnih ljudi i pred društvom i pred sobom, ravnopravnost i jednakost raznih oblika svojine, što pretpostavlja demonopolizaciju, nestajanje privilegija itd.

Sve ovo ukazuje na aktuelnost i značaj ekonomske i moralne motivacije o kojoj će, takođe, biti riječi.

Reafirmacija individualnog sektora poljoprivrede

a) Brojni su pokazatelji zapostavljanja, stagnacije, potcjenjivanja individualnog sektora poljoprivrede u nedavnoj prošlosti, ali ima i pokazatelja njegove reafirmacije u sadašnjem vremenu.

O višegodišnjem potcjenjivanju, zapostavljanju individualnog sektora poljoprivrede ne govore samo ideološki sadržaji i poruke da je cilj pretvaranje individualnog posjeda u društvenu svojinu, individualnog proizvođača u radnika društvenim sredstvima za proizvodnju i slično, već i niz praktičnih aktivnosti i mjera koje su vodile slabljenju individualnog sektora poljoprivrede. O tome, na primjer, govore i investicije u društveni i privatni sektor poljoprivrede. Tako od 1955. godine do 1970. godine od bruto investicija¹ u poljoprivredi Srbije privatni sektor učestovao je uglavnom ispod jedne trećine (od 22,7% do jedne trećine, a samo za 1967. godinu 33,5%), a za društveni sektor učešće u ukupnim bruto investicijama u poljoprivredi Srbije nije

¹ "Samoupravno angažovanje individualnih poljoprivrednih proizvođača i uloga Saveza komunista" (M. Tomin, M. Radić, P. Marković, J. Bogdanović, K. Kilibarda, V. Todorović), Beograd, 1974.

silazilo ispod 66% (a išle su i do 77,3%). I smanjenje² broja takozvanih čistih poljoprivrednih gazdinstava sa 736 hiljada 1960. godine na 432 hiljade 1981. godine takođe govori o stanju na individualnom sektoru naše poljoprivrede i odnosu prema njemu.

O nepovoljnom društvenom položaju individualnih poljoprivrednih proizvođača govore i određene promjene u posjedovnoj strukturi, tačnije smanjenje njihovog zemljišnog posjeda. Poznata je tzv. atomizacija zemljišnog posjeda, o čemu govori i posjedovna struktura individualnih gazdinstava. Prema rezultatima popisa poljoprivrednih gazdinstava³ 1960. i 1969. godine posjedovna struktura individualnih gazdinstava bila je sljedeća:

	1960.	1969.
Do 2 ha	7,0	8,5
2-3 ha	8,5	9,4
3-5 ha	20,6	21,1
5-8 ha	26,7	26,7
preko 8 ha	37,2	34,5

Dakle, smanjuje se procenat posjeda individualnih gazdinstava⁴ preko 8 ha, a povećava do 2 ha i od 2 do 3 ha.

O atomizaciji zemljišnog posjeda Crne Gore provjereno govori sljedeća tabela veličina zemljišnog posjeda po agroekološkim rejonima:

Prosječna veličina zemljišnog posjeda po rejonima

Agroekološki rejon	Prosjeak 1971-1981		Prosjeak 1981-1991	
	Broj domaćinstava	Prosječna veličina (ha)	Broj domaćinstava	Prosječna veličina (ha)
Zetsko-Bjelopavlički	8.915	4,31	9.185	4,18
Primorski	9.733	3,71	8.486	3,34
Rejon krša	14.840	3,47	12.333	3,47
Polimski	9.630	4,97	12.883	4,18
Planinski rejon	24.733	5,33	23.339	5,04
SVEGA	67.851	4,50	66.226	3,93

"Zelena strategija Crne Gore do 2000. godine" (str. 11)

O društvenom položaju poljoprivrede, posebno o položaju njenog individualnog sektora, govori i izražena deagrarizacija,⁵ u čijoj osnovi možemo naći određene neusklađenosti, razlike, suprotnosti koje ponekad prelaze u protivrječnosti. Iako je deagrarizacija dobrim dijelom nastala razvojem industrije i poljoprivrede, ipak je ona dijelom izraz određenih suprotnosti između njih. Ove suprotnosti su došle do izražaja i u neravnopravnom položaju i tretmanu poljoprivrede i industrije u ukupnom društvenom razvoju odmah i dugo poslije rata. Suprotnosti između ekonomske i društveno opravdane težnje za industrijalizacijom poljoprivrede i viškova radne snage u selu nijesu uvijek stvaralački razrješavane. Ravnomjernije lociranje industri-

² J. Simić, "Razvoj zemljoradničkih gazdinstava kao robnih proizvođača i mogućnosti njihovog egzistiranja u tržišnim uslovima privređivanja". U Zborniku radova "Agrarna politika u uslovima tržišnog privređivanja", Beograd 1994.

³ Isto, str. 296.

⁴ Prema J. Simiću zemljoradnički posjed smanjen je od oko 4,24 ha u 1960. godini na oko 3,45 ha u 1981. godini.

⁵ Vidi P. Marković, "Migracija i promena agrarne strukture"; D. Veselinov, "Sumrak seljaštva".

je u gradu i selu (još veći razvoj, na primjer, prehrambene industrije na selu) vodilo bi stvaralačkim rješenjima na putu smanjenja agrarne prenaseljenosti. Deagrarizaciji je doprinijela i suprotnost između stvaranja velikih poljoprivrednih kompleksa i atomizacije individualnog zemljišnog posjeda. Razlike i suprotnosti razvoja naše i nekih razvijenih zemalja takođe su među uzrocima naše deagrarizacije, o čemu govori i veliki broj naših radnika zaposlenih u inostranstvu). Već iz rečenog proizilaze razlike i suprotnosti između stvaralačke deagrarizacije (ona koja je nužna i potrebna u zemlji agrarne prenaseljenosti) i nestvaralačke (koja nije izraz potreba i nužnosti, ne predstavlja stvaralačko zapošljavanje u drugim oblastima rada odnosno manje je stvaralačko u odnosu na ono koje je moglo da se obezbijedi u razvoju poljoprivrede).

O nepovoljnom položaju poljoprivrede, pa i individualnih poljoprivrednih proizvođača, govore i određena dokumenta kao što su rezolucije, izveštaji i slično. Tako, na primjer, u dokumentu "Razvoj socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu i zadaci Saveza komunista Jugoslavije" govori se o slabostima ekonomske politike, o poremećajima između proizvodnje i potrošnje, neusklađenim odnosima u cijenama, otežanim uslovima plasmana i slično na štetu poljoprivrede, a time i sela. Sve je to, vjerovatno, uticalo i na odnose između sela i grada.

O društvenom položaju poljoprivrede, prije svega individualnih poljoprivrednih proizvođača, govore i takozvana staračka domaćinstva. Prema popisu poljoprivrede 1960. i popisu stanovništva u domaćinstvima 1981. godine staračkih domaćinstava je bilo 1960. godine 2,7 a 1981. godine čak 10,0%.

Egzistencijalna pitanja staračkih domaćinstava pokušavaju se riješiti otkupljivanjem njihove zemlje, obezbjeđenjem novčane i slične pomoći, smještajem staraca u staračke domove, obezbjeđivanjem penzija, primanjem zemlje u zakup i slično. Evo kako poznavaooci poljoprivrede i sela iz Šumadije i Pomoravlja vide šta treba činiti sa staračkim domaćinstvima (u procentima odgovori: više nego do sada, manje nego do sada, isto kao i sada, ne zna):

	1. više nego sada	2. manje nego sada	3. isto kao i sada	0. ne zna
1. Obezbjeđivati novčanu pomoć	79	2	17	2
2. Primati zemlju u zakup	92	2	4	1
3. Obavezati djecu da izdržavaju stare roditelje	87	2	9	0
4. Smještati starce u staračke domove	45	21	15	15
5. Obezbjeđivati penzije	96	-	4	-
6. Neka sami rješavaju kako znaju	11	53	9	23
7. Treba veća briga društva	92	2	4	0
8. Potrebno je više razraditi ovo pitanje u planovima društvenog i ekonomskog razvoja	87	-	2	9
9. Otkupljivati zemlju	90	-	4	2

Dakle, preko dve trećine pomenutih poznavalaca smatra da je potrebno više nego do sada obezbjeđivati novčanu pomoć, primanje zemlje u zakup, obezbjeđivati penzije, povećati brigu društva, obavezati djecu da izdržavaju stare roditelje, razraditi ovo pitanje u planovima društveno-ekonomskog razvoja

Jedno od osnovnih pitanja koje je i sada aktuelno jeste šta i kako učiniti da dio omladine ostane u poljoprivredi i selu, kako razvijati društvene procese i odnose

koji će voditi likvidaciji neprivlačnih⁶ strana poljoprivrede i sela za omladinu, kako unaprijediti uslove rada i života mladih u ovoj oblasti.

Poznati su osnovni uzroci napuštanja sela i poljoprivrede, ali je važno da li je to postao sadržaj svijesti, šta o tome misle radni ljudi i građani, a posebno omladina. Istraživanja pokazuju da kod mladih budućih stručnjaka (na primjer studenata Poljoprivrednog fakulteta u Beogradu) dominiraju odgovori da bi odlazak omladine iz poljoprivrede i sela smanjila urbanizacija sela, izgradnja seoskih saobraćajnica, otvaranje fabrika i škola, povećanje zemljišnog maksimuma, slobodno tržišno formiranje cijena poljoprivrednih proizvoda, penziono osiguranje poljoprivrednih proizvođača, izgradnja kulturnih i sportskih objekata itd. Slično možemo vidjeti i u izraženom mišljenju poznavalaca agrara iz Šumadije i Pomoravlja. Evo procenata onih koji su odgovorili da bi niže navedeni činioci smanjili odlazak omladine iz poljoprivrede i sela: urbanizacija sela 60%, izgradnja seoskih saobraćajnica 62%, otvaranje srednjih škola 56%, izgradnja fabrika u selu 69%, izgradnja domova kulture 61%, izgradnja sportskih objekata 58%, podizanje društvenog ugleda sela i poljoprivrede 58%, povećanje zemljišnog maksimuma 48%, slobodno tržišno formiranje cijena poljoprivrednih proizvoda 56%, penziono osiguranje poljoprivrednih proizvođača 61%. Ipak, ima i onih koji procjenjuju da bi neki od navedenih činilaca mogao i da poveća odlazak iz poljoprivrede i sela, kao i da nema uticaja na pomenutu pokretljivost. U principu je moguće da, na primjer, izgradnja saobraćajnica poveća odlazak omladine iz poljoprivrede, vjerovatno često uz dalje stanovanje u selu itd. Slično može da bude i sa otvaranjem srednjih škola u selu, naravno u zavisnosti u kojoj se školi radi. Sve to ukazuje da su i pitanja odlaska, dolaska, vraćanja omladine u selo i poljoprivredu vezana i za pluralizam svojine kao i za karakter upravljanja.

O društvenom položaju poljoprivrede, posebno individualnog sektora, pored pomenute senilizacije govori i izvjesna feminizacija. Tako, na primjer, u bivšoj SFRJ 1971. godine od ukupnog poljoprivrednog stanovništva 7.843.986 muškog je bilo 3.712.535, a ženskog 4.131.451. Česta je pojava u mješovitim gazdinstvima da muškarac stiče nepoljoprivredni dohodak a da se žena radno angažuje u poljoprivredi.

Individualnom poljoprivrednom posjedu proricane su loše perspektive, očekivalo se njegovo iščezavanje, što je, vjerovatno, ostavljalo određene posljedice i na praktično-političke odluke i aktivnosti, na stanje privatnog sektora (iako je zadržan njegov kontinuitet), na ugled poljoprivrednih proizvođača. Tako istraživanja pokazuju relativno nizak društveni ugled individualnih poljoprivrednih proizvođača, neusklađenost njihovog društvenog ugleda i značaja (veća ocjena društvenog ugleda od društvenog značaja, što znači potcjenjivanje). O tome govore i ocjene društvenog ugleda i značaja individualnih poljoprivrednih proizvođača naselja S. i V. M. blizu Beograda (odgovori u procentima):

	društveni značaj	društveni ugled
vrlo veliki	24	-
veliki	39	2
osrednji	20	13
mali	6	17
vrlo mali	5	34
nikakav	-	27
ne zna	4	7

⁶ O privlačnim i neprivlačnim stranama rada u poljoprivredi i života u selu autor je pisao u knjizi "Selo i ljudska hrana", posebno u sadržaju pod naslovom "Doći, otići ili ostati u selu i poljoprivredi".

Nepovoljno stanje poljoprivrede, a prije svega individualnog sektora poljoprivrede, dolazilo je do izražaja u svijesti individualnih poljoprivrednih proizvođača u njihovom shvatanju odnosa između sela i grada, poljoprivrede i industrije itd. O tome govori mišljenje velikog broja individualnih poljoprivrednih proizvođača da grad eksploatiše selo. Individualni poljoprivredni proizvođači iz nekoliko anketiranih sela u Srbiji⁷ odgovarajući na pitanje šta misle o odnosu između sela i grada u našoj zemlji dali su sljedeće odgovore (procenti):

	s e l a		
	L	P	GK
Selo neopravdano iskorišćava (eksploatiše) grad	2	4	-
Grad neopravdano iskorišćava (eksploatiše) selo	56	36	45
Grad i selo se uzajamno ravnopravno pomažu	29	44	22

Kao što se vidi mnogo je veći procenat individualnih poljoprivrednih proizvođača koji su izjavili da grad eksploatiše selo nego što je obrnuto - da selo eksploatiše grad (takvo mišljenje je vrlo rijetko iznošeno u istraživanju).

Pomenuto mišljenje individualnih poljoprivrednih proizvođača se diferencira u zavisnosti od veličine zemljišnog posjeda od koga znatno zavisi njihov ekonomski položaj. Poljoprivredni proizvođači individualnog sektora preko 5 ha zemljišnog posjeda relativno povoljnije misle o odnosu selo i grad u pomenutom smislu nego oni do 5 ha. Tako anketirani individualni poljoprivredni proizvođači (posjednici do 5 ha zemlje) relativno češće izjavljuju da grad neopravdano iskorišćava selo nego što izjavljuju oni koji imaju preko 5 ha zemlje. Individualni poljoprivredni proizvođači učesnici pomenutog istraživanja koji imaju zemljišni posjed preko 5 ha relativno češće (nego oni do 5 ha) izjavljuju da su odnosi između sela i grada odnosi uzajamnog pomaganja i saradnje. Vjerovatno da su ekonomski položaj pa i veličina zemljišnog posjeda kao i mogućnosti koje oni pružaju (između ostalog i u pogledu saradnje sela i grada) uticali i na doživljaje i svijest o odnosu sela i grada, pa i na navedene rezultate.

Međutim sada (rezultati se odnose na stanje prije trideset i više godina) se teško može govoriti o odnosu između sela i grada u pomenutim formulacijama. Poznat je značaj poljoprivrede za održanje i preživljavanje nacije u uslovima sankcija. Dolazi do promjene u odnosima sela i grada u pogledu ekonomskog položaja poljoprivrednih i industrijskih proizvođača često u korist ovih prvih. U selu i poljoprivredi bilo je čak i pokušaja profiterstva u pojedinačnim slučajevima (kupovine i gomilanja poljoprivrednih proizvoda čekajući vlastito bogaćenje u uslovima oskudice ili čak gladi na proljeće). Neki su širili glasine o budućoj gladi (i pored naših značajnih rezervi) do koje nije došlo, tako da neki profiteri nijesu ostvarili svoje želje i ciljeve.

b) O reafirmaciji individualnog sektora (pogotovo vraćanjem zemlje ranijim vlasnicima) govori povećanje zastupljenosti privatnog sektora u ukupnoj strukturi društvenog proizvoda. Tako zastupljenost⁸ privatnog sektora u strukturi društvenog proizvoda bila je 1989. godine 12,7%, 1990. godine 18,5%, 1991. godine 21,3%, 1992. godine 26,6%, dok se zastupljenost društvenog sektora smanjuje od 1989. godine sa 87,3% na 44,4% 1992. godine.

Reafirmacija privatnog sektora poljoprivrede može se vidjeti ne samo u povećanju zemljišnog posjeda individualnih poljoprivrednih proizvođača, broja poljopri-

⁷ Vidjeti autorovu knjigu "Selo i ljudska hrana", Beograd, 1991, str. 395-406.

⁸ "Jugoslovenski pregled" 4/93, str. 76.

vrednih preduzeća, već i u pogledu poboljšanja društvenog položaja individualnih poljoprivrednih proizvođača, njihovog ekonomskog položaja, društvenog uticaja, društvenog ugleda itd.

O afirmaciji privatnog sektora govori i struktura preduzeća⁹ poljoprivrede i ribarstva po obliku svojine kada se upoređi 1991. i 1993. godina, što se vidi iz sljedeće tabele:

Oblik svojine	1991. (31. decembar)	1993. (30. juni)
društvena	18,6	8,0
privatna	34,7	66,0
zadružna	39,4	22,1
mješovita	7,3	3,9

Očigledan je veliki porast broja preduzeća privatnog oblika svojine kao i iz-
vjesno smanjenje preduzeća društvenog i zadružnog oblika svojine.

Pomenuta preduzeća imaju kapital ubjedljivo više domaćeg nego stranog porijekla (99,2% 1991. godine i 99,6% 1993. godine), jer strani ne prelazi 2% (1991. godine 0,2%, a 1993. godine 0,1%), a ni mješoviti ne iznosi ni jedan procenat (1991. godine 0,6%, a 1993. godine 0,3%).

Vraćanje zemlje ranijim vlasnicima. Jedan od pokazatelja reafirmacije individualnog sektora poljoprivrede jeste i vraćanje neopravdano i nepravedno oduzete zemlje seljacima. Zakon je donešen još 1991. godine ali je još u toku proces vraćanja¹⁰ zemlje koja je njime regulisana. Iako se pojavljuju brojne teškoće u njegovom ostvarivanju, ipak se on postepeno ostvaruje.

Prema izjavi¹¹ odgovornog ministra u Skupštini Crne Gore do isteka prava za podnošenje zahtjeva za vraćanje zemlje podnešeno je 6.176 zahtjeva kojima se traži 10.956 hektara zemlje. Riješeno je 5.232 zahtjeva kojima je traženo 8.804 ha zemljišta, a tada je u toku rješavanja bilo 944 zahtjeva koji se odnose na 2.152 ha zemljišta. Znatno je veći broj pozitivno riješenih zahtjeva (4.050) i vraćene zemlje (4.100 ha) nego odbijenih zahtjeva (1.182 kojima je traženo 4.073 ha).

Cjelovitije sagledavanje donošenja odluke o vraćanju zemlje bivšim vlasnicima, dokumentacija o ovom procesu, ukazuje da je cilj ovoga čina ne samo ostvarivanje pravde i pravičnosti već i unapređenje poljoprivredne proizvodnje (ili se bar tako očekuje). Ima osnove i logike u očekivanju da će bivši vlasnici biti zainteresovani da vraćeno zemljište racionalno koriste. Partije su takođe ispoljile svoj stranački interes ulažući napore afirmacije svoje političke organizacije, ponekad i po cijenu narušavanja pomenutih ciljeva o humanizaciji i razvoju poljoprivredne proizvodnje. Ne treba zaboraviti ni lične interese određenih nosilaca javnih uloga koji su mogli na više načina da utiču na navedenu odluku i na njeno ostvarivanje. Pomenuti ciljevi izgleda da se nejednako ističu kod raznih društvenih grupa, kategorija i pojedinaca u zavisnosti od njihovih položaja u strukturi društva, interesa, ideala itd. (kod iz-

⁹ "Jugoslovenski pregled" 4/93, str. 80.

¹⁰ U Srbiji komisija koju na predlog skupštine opštine obrazuje ministar poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede donosi rješenje o vraćanju oduzetog zemljišta na osnovu Zakona o načinu i uslovima izdavanja prava na vraćanje zemljišta koje je prešlo u društvenu svojinu na osnovu poljoprivrednog, društvenog fonda i konfiskacijom zbog neizvršenih obaveza iz obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda ("Sl. glasnik Republike Srbije br. 18/91) i člana 202. Zakona o opštem upravnom postupku) obavezujući na primjer poljoprivredni kombinat, dobro itd. da preda u posjed ranijem vlasniku određenu parcelu koja mu je i ranije pripadala, a određeni sud da to uknjiži u zemljišne knjige (naravno, po pravosnažnosti rješenja).

¹¹ Ova informacija ministra za proizvodnju objavljena je u "Pobjedi" od 2. jula 1994. godine.

vjesnih se i ne pominje unapređenje materijalne proizvodnje). U ovom procesu i odnosu bio je prisutan izvjestan voluntarizam, nedovoljno osmišljavanje, nedovoljne konkretizacije i operacionalizacije, što je smanjilo kvalitet ovoga čina. Naravno, to se ne može izjednačiti sa voluntarizmom prilikom oduzimanja zemljišta, ali donekle umanjuje stvaralačko ostvarivanje mogućnosti otklanjanja nepravdi i dalji razvoj agrarnih procesa i odnosa uz razvoj i produktivnost rada i humanizaciju odnosa. To je pretpostavljalo i predviđanje više mogućnosti u ostvarivanju pomenutog cilja, vraćanja zemljišta, s obzirom na interese bivših vlasnika.

Brojni činioци usporavaju vraćanje zemlje bivšim vlasnicima. Nije rijedak slučaj da nema pouzdanih podataka na osnovu kojih bi se donijele odgovarajuće odluke. Negdje je potrebno prethodno izvršiti komasaciju. Ovaj proces i odnos postaje u izvjesnom smislu utoliko složeniji ukoliko je društvo uložilo veća sredstva u podizanje kvaliteta tog zemljišnog posjeda, kao što su meliorizacije i slično, pa se postavlja pitanje kako zadovoljiti pravdu privatizacije. Ima i pojava odbijanja da se prihvati druga ili ista parcela, što takođe usporava pomenuti proces. U tim okvirima, neki vlasnici ne prihvataju svoju bivšu parcelu zemljišta, jer sada na primjer, pored ili kroz nju prolazi autoput, a nema prolaza (nadvožnjaka ili podvožnjaka do nje). Osim toga zemljište pored autoputa je zagađeno i od određene udaljenosti od autoputa neupotrebljivo za poljoprivrednu proizvodnju. Teškoće zadaje i utvrđivanje vrijednosti zemljišta, naročito u određenim slučajevima gdje je došlo do promjene kvaliteta.

Poznato je da je društvena svojina u poljoprivredi stvarana i kupoprodajnim ugovorima. Neki raniji vlasnici se sada javljaju sa zahtjevom da im se zemlja povрати jer su ugovori sklopljeni "primjenom prijetnje, prevare i zablude". Od šireg društvenog značaja je utvrditi da li su ova obrazloženja istinita, da li je i u kojoj mjeri bilo pritiska, prijetnji, prevara i slično. Na osnovu dosadašnjih saznanja izgleda da je bilo pojava o kojima je riječ, ali neki sadržaji ukazuju da je bilo i onih koji su adekvatnije ugovarali dobijajući, na primjer, relativno skupe placeve u gradu i tome slično. Utvrđivanje istine i valjanosti ugovora nakon nešto dužeg vremena čini proces vraćanja zemlje složenijim, ali ipak neophodnim za ostvarenja postavljenog cilja humanizacije.

Još su moguća brojna pitanja koja treba rješavati. Nedavno je Crnogorsko-primorska mitropolija takođe tražila¹² da joj se vrati "nepravredno oduzeto zemljište" koje je pripadalo manastirima Arandjelovo, Dobrilovina, Dovolja, a nalazi se pri Sinjajevini. Postavljaju se brojna pitanja koja traže odgovor kao što su: na osnovu čega je oduzeta zemlja, ko je o tome odlučio, na osnovu čega i ko je podijelio zemlju "agrarnim interesima", na osnovu čega, kako i ko je odlučio da dio pomenutog zemljišta postane komun, da li se prema postojećim zakonima pomenuta zemlja može vratiti ranijim vlasnicima, kako su sadašnji vlasnici koristili zemljište i kako se odnose prema ovome zahtjevu, šta Crkva namjerava sa traženim zemljištem; da li je i to oduzimanje zemlje samo jedan od vidova voluntarizma, gdje su uzroci, kakve su posljedice, kakve odluke donijeti i kako ih izvršiti...?

Kratko je vrijeme za odgovor da li će vraćanje zemljišta bivšim vlasnicima doprinijeti i u kojoj mjeri povećanju poljoprivredne proizvodnje, očekivanju da će porasti ekonomska zainteresovanost poljoprivrednih proizvođača. Ipak, o tome govori način korišćenja poljoprivrednog zemljišta vraćenog bivšim vlasnicima. Prema odgovarajućim informacijama¹³ vraćeno poljoprivredno zemljište često se neracionalno

¹² U "Informaciji" Privredne komore Crne Gore, Podgorica, juna 1994. god., piše da podaci kojima raspolaže odgovarajuće ministarstvo "ukazuju da se najveći dio vraćenog poljoprivrednog zemljišta neracionalno koristi, a u određenim slučajevima izostala je bilo kakva poljoprivredna proizvodnja".

¹³ Upućeno odgovarajućoj službi SO Žabljak. O ovome je pisala "Pobjeda" 10. avgusta 1994. godine.

koristi, a u određenom procentu ostalo je neobrađeno. Tako se u pomenutoj informaciji navode Ulcinj (od ukupno vraćenog poljoprivrednog zemljišta obrađeno 19,5 ha, ostalo su livade i pašnjaci), Bar (vraćeno 347 ha, uvedeno u posjed, a 101 ha - neobrađeno), Kotor (22 ha uvedeno u posjed, neobrađeno) itd.

Sve to govori da nije dovoljno proučeno, naučno sagledano, osmišljeno vraćanje zemlje ranijim vlasnicima, nije cjelovitije proučeno i sagledano ostvarivanje pomenutih ciljeva humanizacije i unapređenja poljoprivredne proizvodnje. Moglo se, bar donekle, saznati šta će bivši vlasnici uraditi sa vraćenom zemljom i prije samog vraćanja. Tu bi se, svakako, pokazale značajne razlike između raznih profesionalnih grupa, kategorija građana, pojedinaca itd. Da se u pripremi samog čina vraćanja predvidjelo više modaliteta koji bi se ponudili bivšim vlasnicima, vjerovatno bi bilo manje neobrađene vraćene zemlje, a manje i onih vlasnika koji ne znaju šta će sa njom. Tako bi vjerovatno bilo manje štetnih posljedica i po društveni sektor poljoprivrede iz čijih je posjeda zemlja vraćena.

Izvjесne štetne posljedice ovog trenutka su vidne po društveni sektor poljoprivrede, u zavisnosti od društveno-ekonomskih uslova, veličine zemlje koja se oduzima odnosno vraća, brzine vraćanja zemlje, kulture koja je na njoj gajena, razvijenosti kooperacije i slično. Tako se uočavaju štetne posljedice, na primjer, po govedarske farme smanjenjem njihovog dosadašnjeg zemljišta za proizvodnju stočne hrane. U pomenutom dokumentu iznosi se smanjenje goveda na farmi PTK "Nikšić", farmi PTK "Pljevlja", kao i gašenje farme "Podanje" (Danilovgrad), farme zemljoradničke zadruge Plav itd. Slično je i u nekim djelovima ratarske proizvodnje. Naravno, pitanje je koji su sve činioci djelovali na smanjenje ili nestajanje navedenih farmi, ali je vjerovatno da je i vraćanje zemlje bivšim vlasnicima trenutno tome doprinijelo, pogotovo vraćanje na način na koji je to učinjeno.

Sličnih posljedica ima i u voćarstvu¹⁴ i vinogradarstvu. Navode se nedovoljna primjena savremene agrotehnike, prestanak funkcija određenih objekata, instalacija, sredstava za odvodnjavanje ili navodnjavanje, razne proizvodne opreme i slično. Pitanje da li bi i društveni sektor primijenio modernu agrotehniku u sadašnjim našim uslovima embarga i sankcija. Ipak, i ovo stanje koje se opisuje u voćarstvu ukazuje da je čin vraćanja zemlje trebalo da bude stvaralačkiji društveni proces i odnos, sa mnogo više stvaralačkih mogućnosti i alternativa, polazeći, između ostalog, i od toga da su raniji vlasnici sada u različitim društveno-ekonomskim uslovima, različitim društvenim grupama, različitog društvenog položaja, kao i različitih interesa u odnosu prema zemljišnom posjedu i poljoprivrednoj proizvodnji.

Dakle, ciljevi vraćanja zemlje bivšim vlasnicima teško se ostvaruju, a trenutno ima i štetnih posljedica. Treba imati u vidu da je relativno kratko vrijeme za izvođenje zaključaka, da je proces u toku. Humanizacija odnosa i unapređenje poljoprivredne proizvodnje bili bi više ostvareni da su vraćanju zemlje prethodila i da su ga pratila naučna istraživanja i cjelovita sagledavanja, da je ostvareno više stvaralačkih mogućnosti, da je bilo manje voluntarizma. I sada je potrebno cjelovito istraživanje pomenutih procesa i odnosa, adekvatno saznanje stečenog iskustva, otvaranje što više stvaralačkih mogućnosti radi humanizacije odnosa, ostvarivanje pravde i unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

Navedene i slične promjene doprinese mijenjanju ranijih stavova i mišljenja, kao na primjer o nekadašnjem zemljišnom maksimumu. Nije tako daleka prošlost kada je veliki broj radnih ljudi i građana, pogotovo nosioci društvenih javnih funkcija, bio

¹⁴ U pomenutoj informaciji piše: "Dugogodišnji zasadi su nakon izdvajanja iz kompleksa i vraćanja, zbog izostajanja primjene moderne agrotehnike kojoj su bili prilagođeni, potpuno propali čime je postignut negativan efekat ove mjere, pa je prema tome izostala ne samo intenzivna već u većini slučajeva i bilo kakva poljoprivredna proizvodnja."

protiv ukidanja zemljišnog maksimuma. O tome, na primjer, govore nosioci društvenih javnih funkcija u ispitivanim opštinama i selima Srbije (kao poznavaoi agrokompleksa) odgovarajući na pitanje¹⁵ šta misle o zemljišnom maksimumu od 10 ha poljoprivrednog zemljišta: treba ukinuti ograničenja posjedovanja zemlje 5%, treba ga povećati 21%, treba ga smanjiti 4%, treba da ostane isti 60%, ne zna 6%.

Može se pretpostaviti da su nosioci društvenih javnih funkcija (iako birani u uzorak kao poznavaoi agrokompleksa) izabrani na funkcije i po ideološkim kriterijumima koji zadiru i u odnose prema zemljišnom maksimumu. Ali slično su mislili i anketirani poljoprivredni proizvođači, na primjer iz sela L. na pitanje da li privatna svojina nad zemljom pomaže, sprečava ili nema uticaja na dalji razvoj poljoprivrede znatan procenat odgovara da sprečava (46% od 20-27 godina, 32% od 27-47 godina, 15% preko 47 godina). Kao što se vidi mladi su znatno više izražavali nepovoljan stav prema privatnoj svojini, vjerovatno dobrim dijelom pod uticajem određenih ideoloških činilaca.

O reafirmaciji individualnog sektora poljoprivrede govori i njegova mehanizacija. U sadašnjim uslovima postaje smiješno, pa čak i tragikomično shvatanje da individualni poljoprivredni proizvođači i ne treba da kupuju određene sadržaje savremene tehnike i tehnologije ili bar da ne treba da imaju isti položaj prema tome (kao što je bilo u određenom vremenskom periodu poslije rata).

Vjerovatno bi se sada dobili povoljniji odgovori i na pitanje da li ima potcjenjivanja individualnih poljoprivrednih proizvođača u našem društvu danas. Da podsjetimo da u vrijeme istraživanja o kom je riječ, prije dvadesetak godina, većina anketiranih je smatrala da ima, pa i 52% (od 229 anketiranih funkcionera) izrazilo je isto mišljenje.

Društveni sektor - rezultati, volunatarizam, traženje adekvatnijih rješenja

I u društvenom sektoru poljoprivrede dolazi do značajnih promjena (o nekima od njih je već bilo riječi) i u teoriji i u praksi. U centru je društvena svojina¹⁶, njena transformacija, negacija volunatarizma, traženje titulara, traženje robnog, tržišnog i ekonomičnijeg privređivanja. Ali najprije nešto o rezultatima.

Društveni sektor poljoprivrede tj. društvene organizacije rada u poljoprivredi pokazale su značajne rezultate u razvoju poljoprivredne proizvodnje. O tome dosta ubjedljivo govore znatno veći prinosi u odnosu na individualni sektor poljoprivrede, što se vidi iz tabele prosječnih prinosa pšenice:

	Srbija			PKB
	Ukupno	društveni sektor	individualni sektor	
1987	3,76	4,84	3,26	6,29
1988	4,48	5,69	3,93	7,20
1989	3,88	4,80	3,44	6,19
1990	4,38	5,56	3,84	7,60
1991	4,42	5,54	3,91	6,65
1992	3,11	4,14	2,70	6,84
1993	3,41	4,42	3,06	6,46

¹⁵ Isto, str. 202.

¹⁶ I. Maksimović još 1986. piše: "Ukoliko bismo mogli govoriti i o odgovarajućoj krizi ekonomske teorije, ona se pre svega tiče onog pravca koji je konceptualizirao društvenu svojinu kao nesvojinsku kategoriju i na toj osnovi izgrađivao jedan u osnovi neekonomski, netržišni i neradni model samoupravnog privređivanja." U zborniku radova "Krizna jugoslovenskog ekonomskog sistema", Beograd 1986, str. 142.

Sudeći po prinosima neke poljoprivredne organizacije udruženog rada su na svjetskom nivou po proizvodnji pšenice (tona po hektaru) o čemu svjedoči i sljedeća tabela¹⁷ prosjeka u PKB i nekoliko zemalja:

Zemlja	1989	1992	1993
	T/ha	T/ha	T/ha
Nemačka	5,67	5,99	6,47
Francuska	6,35	6,40	6,44
Italija	2,52	3,80	3,62
Holandija	7,59	8,00	8,50
Engleska	6,74	6,79	7,48
Danska	7,23	6,17	2,09
Grčka	3,02	2,26	2,09
Španija	2,36	1,88	2,09
Portugal	1,86	1,01	1,50
PKB	6,19	6,84	6,46

Značaj ovoga sektora poljoprivrede je i u tome što je moderna tehnika i tehnologija preko njega (znatnim dijelom) dolazila i primjenjivala se u poljoprivredi, što su bili značajni činioci modernizacije poljoprivredne proizvodnje, značajan činilac ubrzanja prelaska od tradicionalne na savremenu proizvodnju.

U skladu sa tim mnoge značajne inicijative u poljoprivredi dolazile su prije svega preko njenog društvenog sektora. S tim u vezi ovaj sektor imao je veliki uticaj na ostale djelove poljoprivrede, ne samo u pogledu razvoja poljoprivredne proizvodnje već i razvoja društvenih odnosa.

Ipak, i ovaj sektor poljoprivrede pokazao je, a dijelom i sada pokazuje određene slabosti od kojih se navode neke.

Voluntarizma je bilo i u nastanku i postojanju društvene svojine u poljoprivredi. Tako je ona dijelom nastala, između ostalog, nasilnim voluntarističkim oduzimanjem zemlje zbog neizvršenih obaveza obaveznog otkupa. Ponegdje i kupoprodajnim ugovorima za koje se može pretpostaviti da su se ostvarili pod određenim birokratsko-administrativnim voluntarističkim pritiskom, a ponegdje prijetnjama i prevarama. Voluntarizam je dijelom dolazio do izražaja i u načinu postojanja i funkcionisanja organizacija društvenog sektora. Česte promjene organizacione forme, bez potrebne naučne osnove i dubljeg naučno-humanističkog osmišljavanja, takođe su izraz svojevremenog voluntarizma i birokratsko-dogmatskog manipulisanja. Već je bilo riječi o voluntarizmu i u sadašnjem vraćanju zemlje seljacima, jer nijesu naučno i humanistički potpunije sagledani stvarno stanje, mogućnosti, načini i metodi stvaralačke transformacije, što bi vodilo potpunijem zadovoljavanju potreba i bivših vlasnika i radnih organizacija.

Vlast politike nad ekonomijom, politički voluntarizam ponekad je vodio i u svojevršni gigantizam, koji je išao za kvantitetom, bez dijalektičke povezanosti sa kvalitetom. Uslovi svojinsko-političkog pluralizma, demonopolizacije društvene moći i uticaja, demokratizacije odnosa vode nestajanju pomenutog gigantizma, ali ponekad opet sa vidnim sadržajima voluntarizma. Tako je, na primjer, ponegdje došlo do metafizičkog odvajanja poljoprivredne proizvodnje od naučno-istraživačkog rada u praksi te iste proizvodnje, iako je integracija do sada dala značajne rezultate.

Razvojem pluralizma svojina na ravnopravnim humanističkim osnovama, demokratizacijom društveno-političkog života, oslobođenje privrednog života od poli-

¹⁷ "Poljoindustrija", broj 1312, Beograd, 1994.

tičkog tutorstva, otvaraju se socijalni prostori za nestajanje slabosti koje je pokazao društveni sektor naše privrede i poljoprivrede, a evo nekih mogućnosti i pravaca njihovog prevazilaženja.

Otvoraju se mogućnosti nestajanja ekonomskih i političkih monopola u poljoprivredi i nad njom. Kroz utakmicu sa drugim oblicima svojine mijenja se i odnos prema radu, disciplini, povoljnije se reaguje na potrebe potrošača. Sada se više vodi računa o radnom vremenu, što se vidi na primjeru i prometa u konkurenciji sa privatnim sektorom (čije su prodavnice ponekad otvorene ne samo subotom već i nedjeljom).

Nestaju izvjesne "privilegije" određenih velikih organizacija poljoprivrede društvenog sektora, nestaje njihov status "mezimčadi", a organi vlasti, banke i slične institucije zauzimaju ravnopravniji odnos prema proizvođačima, bez obzira da li pripadaju društvenom ili privatnom sektoru.

S druge strane velike organizacije društvenog sektora izgleda da su manje izložene ranijem pritisku za zapošljavanje kadrova, i onih koji nijesu bili potrebni. Dijelom je to i zbog toga što nestaju privilegije kod banaka i sličnih institucija, a smanjuje se i broj onih koji im privilegije mogu obezbijediti i tražiti neproduktivno zapošljavanje.

Sadašnji trenutak i u oblasti društvenog sektora karakteriše traganje za odgovarajućim što optimalnijim rješenjima. U tim traganjima došlo je i do raspada nekih velikih organizacija bez odgovarajućih naučnih i praktičnih istraživanja.

Neki djelovi ranije velikih organizacija, kao što je PKB, zadržavaju i dalje ime PKB iako stvarno nijesu djelovi ove organizacije (u Herceg Novom ima tri organizacije koje u svom nazivu još imaju PKB - "PKB Južni Jadran", "PKB Herceg Novi", "PKB Orjen" - zemljoradnička zadruga). Tek će budućnost pokazati da li ima u tome i žaljenja za nekada velikom organizacijom, da li je to možda i znak da će doći ponovo do određene integracije ili pak tješnje saradnje. Možda ovdje ima i određenog propagandnog ekonomskog (interesa pojaviti se pod poznatom firmom), a možda se radi i o navici, ponavljanju po navici i slično. Ipak, izgleda da im zajednički naziv bar ne smeta i ne žure se sa pravnom regulacijom novonastale situacije.

Ima pokazatelja koji govore da i društveni sektor poljoprivrede traži bolja rješenja koja nagovještavaju optimalniju organizaciju, mješovitu svojinu i demokratskije upravljanje.

Uloge zadruge i zadržne svojine

Suprotnosti, specifičnosti, funkcionisanje agrara, pa i promjene u njemu, dolaze do izražaja u zadrugi i njenim ulogama, o kojima će ovdje biti riječi.

Poznate su teškoće klasifikovanja uopšte, posebno u ovako složenom društvenom biću poljoprivrede i sela. To se odnosi i na klasifikaciju uloga¹⁸ raznih oblika poljoprivrednih zadruga. Ipak izgleda mogu se razlikovati sljedeće uloge pomenutih zadruga: proizvodno-razvojna, društveno-ekonomska, integrativno-organizaciona, društveno-moralna, obrazovno-kulturna, iako se oni manje ili više prepliću.

Proizvodno-razvojna uloga. Unapređenje poljoprivredne proizvodnje spada u najznačajnije uloge poljoprivredne zadruge i zadrugarstva. Poznato je da su preko zadruge manje više stizala u našu poljoprivredu bolje sorte pšenice i kukuruza, bolje povrtarske i vinogradarske kulture, poboljšane sorte stoke, sredstva za zaštitu bilja i prehrambenih proizvoda, vještačka đubriva, mehanizacija, moderna oprema za razvojne funkcije i slično. Sve to govori da su zadruge doprinijele razvoju rada u poljo-

¹⁸ Vidjeti publikaciju: "100 godina zemljoradničkog zadrugarstva u Srbiji" (posebno radove O. Blagojevića, J. Simića, S. Sivčeva, V. Ranđelovića, M. Pavlovića, S. Marića, B. Maričića itd.)

privredi, od tradicionalnog i tradicionalističkog pa do savremenog rada koji primjenjuje tekovine naučno-tehničkog i tehnološkog progressa.

Da bi razvila poljoprivrednu proizvodnju zadruga je angažovala stručne kadrove ne samo stare već i nove profesije. Na primjer, sve više je velikih zadruga, da ne govorimo o kombinatima, koje se ne zadovoljavaju agronomom opšteg smjera već traži posebne stručnjake za posebne oblasti poljoprivrede¹⁹ (za ratarstvo, stočarstvo, voćarstvo, prahrambenu tehnologiju biljnih proizvoda, prehrambenu tehnologiju animalnih proizvoda, mehanizaciju, melioraciju, zaštitu bilja i prehrambenih proizvoda, agroekonomiju). Najnovija dostignuća naučno-tehničko-tehnološkog progressa uslovili su pojavu profesija: diplomirani inženjer poljoprivrede za agroekonomiju i diplomirani inženjer poljoprivrede za zaštitu bilja i prehrambenih proizvoda.

Jedan od vidova razvoja proizvodno-razvojnih uloga bar nekih zadruga jesu i programi zdravstveno ispravne tzv. zdrave hrane. Evo kako to, na primjer, izgleda u zemljoradničkoj zadruzi "Kopaoničanka" u Brusu, više normativno nego stvarno (potrebno je istraživanje da bi se adekvatno odgovorilo u kojoj je mjeri to postalo stvarnost). Riječ je, sudeći na osnovu dokumenata, o proizvodnji malina, kupina, šljiva, jabuka, šumskih plodova (divlje jabuke, divlje kruške za sušenje, divlje jabuke za jabukovo sirće, divlje kruške za rakije itd.), kupusa, čaja, sirupa, kukuruza, određenih žitarica itd. Zadruga odabira proizvođače sa nezagađenim zemljištem, nezagađenom vodom (pogotovo ako je potrebno navodnjavati), propisuje i obezbjeđuje tehnologiju.

Ostvarivanjem programa zdrave hrane dolazi se do određenih promjena u radu, što se vidi već iz dosad rečenoga. O tome govore i uputstva i norme prilikom proizvodnje počev od odabiranja zemljišta pa do ambalaže, higijenskog skladištenja i prodaje, promjena u načinu rada, promjena u tehnologiji na osnovu međunarodnih standarda za organsku proizvodnju, stalne brige o tome šta je za ovu proizvodnju dozvoljeno a šta nije, traganja za zaštitom biljke od bolesti i štetočine, traganja za tim kako ostvariti kontrolu i stručni nadzor, isključivanja onih koji se ne pridržavaju programa, izrade i primjene pravilnika o poljoprivrednoj proizvodnji bez upotrebe mineralnih đubriva, herbicida i pesticida, sagledavanja činilaca od kojih zavisi kvalitet ostvarivanja pomenutog programa itd.

Navedene i slične promjene do kojih dolazi izradom i ostvarivanjem programa zdrave hrane govore da on zavisi u velikoj mjeri ne samo od zemljišta, mehanizacije i sličnih činilaca, već i od onoga što se naziva ljudskim faktorom u proizvodnji. Svijest o tome dolazi do izražaja i u pomenutim programima (na primjer "Natura viva") koji traže proizvođače sa visokim moralnim kvalitetima.

U savremenim uslovima poljoprivrede i sela proizvodno-razvojna uloga poljoprivrednih zadruga, njihovih saveza i drugih činilaca ruralnog razvoja obuhvata i planiranje modernog agrokompleska, dakle, ne samo razvoj poljoprivrede već i sa njome povezane prehrambene industrije (možda u kooperaciji sa određenom industrijom, saobraćajem i drugim sadržajima ruralnog društva), saobraćaja, turizma, određene obrazovne i kulturne institucije itd. Tako bi se mogli zadržati u selu i poljoprivredi i oni koji imaju relativno mali zemljišni posjed, pa i oni koji ga i nemaju.

Društveno-ekonomska uloga. Ova uloga prepliće se sa prvom sa kojom dominira među ulogama zadruge i poljoprivrednog zadrugarstva. Izgleda da je poljoprivredna zadruga i nastala u znatnoj mjeri iz ekonomsko-moralnih razloga, kao što je, na primjer, zaštita zemljoradnika zadrugara od eksploatacije. Prezaduženost seljaka, nepovoljni krediti, zaduženost kod zelenaša, narasla potreba za unapređenje gazdin-

¹⁹ Na Poljoprivrednom fakultetu u Zemunu školuje se devet profila stručnjaka umjesto nekadašnjeg jednog.

stva kao i razvoj kvaliteta života, bitno su doprinijeli razvoju potrebe za zemljoradničkom zadrugom i za seljačkom samopomoći²⁰ u obliku pomenute zadruge.

Neke od zadruga su poznate po isticanju određenih principa ekonomsko-moralne filozofije (na primjer, zemljoradnička zadruga "Lajkovac" u Lajkovcu) kao što su "Niko ne gubi kad seljak dobija" i "Svi su na dobitku, ako seljak što manje gubi".²¹

I danas je aktuelno pitanje ekonomskog položaja, ekonomskih procesa i odnosa zadruga i zadrugara, transformacije u uslovima tržišnog privređivanja, ne samo svojinskih odnosa već i prometa, raspodjele, potrošnje. Ali ni danas, uostalom kao i ranije, svi sadržaji društveno-ekonomskih odnosa nijesu bili ravnomjerno zastupljeni u zemljoradničkim zadrugama. Izvjesni autori posebno naglašavaju prometnu djelatnost, o čemu govore već i sami nazivi određenih zadruga, kao što je na primjer nabavno-prodajna zadruga, kreditna zadruga i slično. U uslovima tržišne privrede, svojinskog pluralizma, konkurencije-zadruga preispituju svoje djelatnosti i mogućnosti sa aspekta razvoja proizvodnje, produktivnosti, ekonomičnosti i rentabilnosti.

Za ostvarivanje društveno-ekonomske uloge zadruga potrebne su i odgovarajuće službe sposobne za adekvatno regulisanje odnosa između ljudi ne samo u radno-tehničkom procesu i odnosu, već i u regulisanju svojinskih odnosa, odnosa između ljudi u razmjeni, raspodjeli i potrošnji. Naravno, u ovim uslovima ove službe ne moraju da imaju sve zadruga, ne bar u razvijenom vidu, ali dogovorima između zadruga, pa i zadruga i drugih organizacija rada u agrokompleksu pa i šire, može se doći do boljih rješenja.

Integrativno-organizaciona uloga. O integrativnoj ulozi zadruga i zadrugarstva govori se u raznim dokumentima, zadrudnoj štampi i slično. U nekima od njih govori se o ovoj ideji kao o vladajućoj u svijetu. Tako u časopisu "Jugoslovenski zadrugar" 1934. godine piše²²: "kada svi narodi prihvate zadrudno kolo biće svima obezbeđen mir, rad i sloboda, a stari utopisti, koji su u celom svetu želeli dobro, naći će savršeno ostvarenje njihovih teorija, a njihov davni san biće ispunjen".

Jedan od oblika pomenute integracije jesu i zadrudni savezi, čija se uloga donekle mijenja u zavisnosti od osnovnih društveno-ekonomskih i političkih uslova u kojima se nalazi zadrugarstvo, ali manje ili više ostaje uloga povezivanja zadruga, saradnja sa određenim organima šire zajednice itd.

Kongresi zemljoradničkih zadruga takođe su imali integrativnu ulogu, što se vidi iz pitanja koja su raspravljali.

Ova uloga je neodvojiva od organizacione koja dolazi do izražaja prilikom njihovog osnivanja, funkcionisanja, u organizacionoj strukturi i promjenama u njoj, normativnom regulisanju i usmjeravanju.

Društveno-moralna uloga. Iako su izvjesni intelektualci, a naročito Svetozar Marković, izgleda pretjerivali u isticanju značaja moralnih principa²³ nesporna je društveno-moralna uloga zadruga i zadrugarstva. O tome govori i javno izraženi razlog formiranja zadruga radi zaštite od zelenaša, šćardžija, gazda, trgovaca, radi zadovoljavanja potreba za samopomoći, smanjenja prezaduženosti i pritiska dugova (ne samo za isplaćivanje poreza već zadovoljenje raznih potreba u postepenom porastu).

O društveno-moralnoj ulozi zadruga govore i sudovi dobrih ljudi,²⁴ sadržina kojom su se bavili, principi koje su primjenjivali, rezultati koje su postizali, motivi koji su ih pokretali. O tome svjedoče i sljedeće riječi koje se navode u pomenutom radu:

²⁰ Isto, O. Blagojević, "Poljoprivreda i selo Srbije krajem 19. veka".

²¹ Isto, str. 218.

²² Isto, str. 50.

²³ Isto, O. Blagojevića; zatim: V. Randelović, Z. Zakić-Vujetović, S. Mandić.

²⁴ Isto, str. 28-29 (rad R. Marinkovića).

"U našoj zadruzi - treba da ima dosta bratske ljubavi, pa ako ima bratske, biće i zadrugarske. Nema li jedne, ne može biti ni druge... Naše su zadruge ponikle da zame- ne stare porodične zadruge, koje su na izmaku. Dokle su se zadrugari braća porodičnih zadruga u zadruzi slušala i volela dotle je bilo te porodične zadruge. Kada je nastupila svađa i nesloga, tada je i porodična zadruga prestala i podeljena. Tako isto mora biti i sa ovim zemljoradničkim zadrugama. Dokle se naši zadrugari budu držali pravila naše zadruge, svoje odnose u svim spornim prilikama svršavaće preko suda dobrih ljudi, bez mržnje i pakosti".

O moralnoj sadržini zemljoradničkih zadruga govore njihova pravila, ugovori, pa čak i izvještaji i slično, koji su manje ili više usmjereni na regulisanje odnosa između ljudi i njihovo unapređenje. U jednom ugovoru može se naći i sljedeća sadržina:²⁵ "Da svome zadatku što bolje odgovori, da očuva i učvrsti dobre odnose među zadrugarima, što je preko potrebno za svaki preduzetak i napredak, zadruga će se starati da stišava razmirice koje se pojave među zadrugarima. U tom smeru upravni odbor zadruge biraće za svaki slučaj posebno jednog člana, a svi između sebe predsednika, te će tako posredovati i miriti zavađene zadrugare, kako bi se na taj način negovala uzajamnost i sloga između zadrugara i kako bi se uštedele dangube i troškovi, s kojima je skopčano vođenje parnice".

Obrazovno-kulturna uloga. Zadruge imaju i sadržinu rada i aktivnosti koje su pretežno obrazovno-kulturne prirode. One se u tom pogledu znatno razlikuju počev od onih koje skoro da nemaju takvih aktivnosti pa do onih koje u tom pogledu imaju značajne rezultate. Tako su neke zadruge bile kanali za sticanja određenih proizvođačkih znanja, svojevrstnih kvalifikacija i na taj način su doprinijele izvjesnoj profesionalizaciji rada u poljoprivredi. Ipak i sada postoje velike potrebe za sticanjem proizvođačkih znanja i kulture. Utoliko više ukoliko se afirmiše individualni sektor, ukoliko poljoprivrednici dobijaju više zemlje, između ostalog i time što se nepravedno oduzeta zemlja vraća seljacima. Osim toga savremeni razvoj poljoprivrede pretpostavlja i mnoga ekološka znanja i ekološku kulturu.

Zadruga je u nekim seoskim sredinama znatno doprinijela razvoju kulture ne samo rada već i seoske sredine. Unapređenje seoskog naselja, razvoj urbanističke kulture, izgradnja vodovoda i kanalizacije, razvoj električne infrastrukture, razvoj zdravstva, kulturno-umjetničkog amaterizma, sportskog života - takođe je vezano za neke zadruge. Tako, na primjer, za zadrugu "Sićevo" u Sićevcu piše: "Zahvaljujući Zadruzi u selu su izgrađeni: pošta, zdravstvena stanica, asfaltirane sve ulice, izgrađen vodovod, adaptirana crkva, osnovan fudbalski klub, izgrađeno fudbalsko igralište, obnovljena likovna kolonija, izgrađena telefonska centrala, uređeno selo."²⁶

Neki kriterijumi i pokazatelji promjena

Humanistički zasnovan svojinski pluralizam omogućuje razvoj stvaralačke konkurencije, doprinosi razvoju, efikasnosti, podizanju produktivnosti rada, humanizaciji rukovođenja i upravljanja, doprinosi humanizaciji i ekologizaciji agrokomplesa. Evo nekih pokazatelja i kriterijuma.

a) *Razvoj inicijative* i stvaralačko razrješavanje suprotnosti direktive i inicijative je jedan od pokazatelja i kriterijuma humanizacije i ekologizacije svojinskog pluralizma uopšte, pa i u poljoprivredi. Favorizovanje društvene svojine manje ili više je vodilo smanjenju mogućnosti inicijative u ostalim oblicima svojine. Dijelom su i

²⁵ Isto, str. 28.

²⁶ Isto, str. 215.

zbog toga organizacije društvenog sektora poljoprivrede bili nosioci osnovnih inicijativa poljoprivrednog razvoja.

Osim toga, one su relativno više sarađivale sa organima vlasti nego nedovoljno organizovani individualni sektor, što je često imalo određeni uticaj i na stanje inicijative. Ima činjenica koje govore da su individualni poljoprivredni proizvođači čekali na inicijativu poljoprivrednih organizacija društvenog sektora i onda kada je normalno da sami pokrenu inicijativu, s obzirom na proklamovane samoupravne odnose. To nikako ne znači da individualni poljoprivredni proizvođači povezani sa zadrugama i kombinatima nijesu bili inicijatori. Istraživanja pokazuju da je među njima znatan broj predlagača (a predlog se uzima kao pokazatelj inicijative). Tako, na primjer, u naselju S. u kojem pored individualnih poljoprivrednih proizvođača ima i radnika, na zboru birača 14% poljoprivredni proizvođači su bili predlagači, ali u savjetu mjesne zajednice svega 1%.

Kao što se i moglo očekivati poljoprivredni proizvođači su nešto češći predlagači u određenim zadržnim savjetima. U zadržnom savjetu P. u toku tri godine (sudeći po zapisnicima) dali su 134 predloga od kojih je 25 prihvaćeno a samo jedan odbijen, dok se za ostale ne zna, jer je ostalo neizvjesno njihovo prihvatanje i ostvarenje. Predlozi se odnose na razne sadržaje a najviše na organizaciono-kadrovske sadržaje i poljoprivrednu proizvodnju, raspodjelu, kooperaciju, zapošljavanje, ali bilo je i onih koji su se odnosili na sadržaje urbanizacije pa i prosvjetno-kulturna pitanja, što govori da zadruga nije zanemarila ni sadržaje sela. Evo sadržaja na koje se odnose predlozi dati pomenutom savjetu (za tri godine od individualnih poljoprivrednih proizvođača):

Međuljudski odnosi	6	4,5
Organizaciono-kadrovska pitanja	36	26,9
Raspodjela	14	10,4
Kooperacija	8	6,0
Samoupravni položaj	2	1,5
Urbanizacija	13	9,7
Zapošljavanje	15	11,2
Socijalno-zdravstveno osiguranje	1	0,7
Prosvjetno-kulturna oblast	6	4,5
Standard	1	0,7
Poljoprivredna proizvodnja	32	23,9

Iako dolazi do zajedničkih principa i sadržaja u oblasti ljudskog rada, pa i u okviru poljoprivrede, ipak ima i određenih specifičnosti, što se vidi i iz sadržaja rada organa upravljanja, predloga i kritika, postavljanja pitanja, davanja obavještenja o njima, što zavisi i od tipa svojine.

Tako je oblik svojine donekle odredio diskusije, pa i predloge, što se vidi kada se uporede zapisnici navedene zadruge i kombinata "Servo Mihalj". Članovi radničkog savjeta ovoga kombinata su diskutovali i predlagali sadržaje normativnog regulisanja ovog složenog sistema, odnosa između raznih organa, između raznih grupa i kategorija zaposlenih itd. U kombinatu se ne pojavljuju sadržaji kooperacije i urbanizacije koji se pojavljuju u zadrugi itd.

b) Među kriterijume progresivnosti, humanizacije svojinskog pluralizma, društvenog razvoja raznih oblika svojine spada *odgovornost*, mogućnosti za njenu afirmaciju, stepen njene razvijenosti.

U okviru ovih sadržaja jedan od kriterijuma jeste i to da li su i u kojoj mjeri proizvođači postali subjekti odgovornosti, da li su objektivno odgovorni i da li sami sebe doživljavaju kao odgovorne subjekte. Izgleda da se razni oblici svojine u tom

pogledu razlikuju. Između ostalog, poznato je da se odgovornost razlikuje u individualnoj i društvenoj svojini. Ipak, egzistencija raznih oblika svojine i ravnopravnosti, konkurencija između njih može da doprinese razvoju proizvođača kao subjekta odgovornosti.

Na sadašnjem stepenu razvoja društva i društvene svijesti izvjesni radni ljudi i građani ne doživljavaju se kao odgovorni ni onda kada su objektivno odgovorni, na primjer za čistoću ljudske hrane i slično. Od anketiranih u Beogradu (u jednom istraživanju koje je autor vodio²⁷) samo 24% smatra se odgovornim za čistoću hrane, a objektivno je znatno više odgovornih, bar kada se sagledaju norme koje objektivno obavezuju. Ponekad se radi o dosta uskom shvatanju odgovornosti, u kojoj nema odgovornosti sprečavanja zagađivanja od strane drugih ljudi (sem od sebe samoga). Često se radi i o nepoznavanju vlastitih dužnosti, odgovarajućih pravnih i moralnih normi, lično odgovornosti itd., ali i o svjesnom izbjegavanju odgovornosti, nepoštovanju normi i slično.

Poznata je slabost samoupravnog organizovanja i upravljanja u našim uslovima što je često otvaralo mogućnosti sakrivanja i prebacivanja odgovornosti (došlo do izražaja i u poljoprivredi, kao i u odnosima između raznih oblasti rada). Ova pojava je imala mnoge negativne posljedice ne samo u pogledu utvrđivanja odgovornosti i preduzimanja sankcije, već i šire na stanje društvenih odnosa. To je smanjilo efikasnost rada svih organa, organizacija i pojedinaca na koje se mogla prebaciti odgovornost ili iza njih sakriti. S tim u vezi jedan od kriterijuma progresivnosti promjena rada i upravljanja jeste da li su razvijeni društveni procesi i odnosi koji onemogućavaju prebacivanje i sakrivanje odgovornosti. To se, naravno, odnosi i na agrokompleks i organe i organizacije u njemu.

Jedna od slabosti samoupravne prakse upravljanja i rukovođenja i u poljoprivredi koju treba izbjeći jeste ublažavanje odgovornosti i ravnodušnost prema neodgovornosti. Tako se postavlja kao aktuelno i značajno pitanje kompleksno zaoštavanje odgovornosti. Otuda novu organizacionu strukturu uopšte, pa i u poljoprivredi, treba mjeriti i time da li nam je nađena mjera odgovornosti.

v) Jedan od najznačajnijih kriterijuma ne samo neke organizacije rada već i društva jeste koliko je ostvarena *ravnopravnost* između (i unutar) svih njegovih djelova, između oblasti rada, radnih organizacija i organa, raznih društvenih grupa i kategorija radnih ljudi i građana. Ostvarivanje ravnopravnosti u društvu i između raznih tipova svojine može donijeti oslobađanje radnih ljudi i građana, sprečavanje nepravdi, humanizaciju odnosa. Već je bilo riječi o neravnopravnosti poljoprivrede, ali i raznih oblika svojine u njoj. Česte su žalbe i primjedbe da postoji zakidanje prava poljoprivrednih proizvođača, manje ili veće nepravde. Prije dvadesetak godina (prema rezultatima već pomenutog istraživanja) veći broj anketiranih izjavio je da ima neopravdanog zakidanja samoupravnog prava individualnih poljoprivrednih proizvođača. Tako, na primjer, 49% anketiranih zemljoradnika iz naselja S. i V. M. smatra da postoji zakidanje njihovih samoupravnih prava u oblasti otkupa (samo 7% to poriče); 47% smatra da postoji pomenuto zakidanje prava u određivanju visine cijena poljoprivrednih proizvoda (samo 7% odgovara negativno); 52% smatra da postoji zakidanje navedenih prava u razrezu poreza (17% odgovara odrično). U selu T. čak 65% zemljoradnika tvrdi da ima zakidanja pomenutih prava u uticaju na rješavanje pitanja kombinata i zadruga. Izvjestan broj zemljoradnika sagledava određene uzroke svoga nepovoljnog položaja u nekim oblastima rada i života, kao što su uzroci razlika otkupnih i prodajnih cijena proizvoda. Tako, na primjer, proiz-

²⁷ Istraživanje je vođeno preko Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, a za potrebe Skupštine grada Beograda.

vođači iz V. M. odgovaraju²⁸ šta po njihovom mišljenju utiče na postojeće razlike u cijenama po kojima prodaju svoje proizvode i po kojima se oni prodaju potrošačima sljedeće: zakidanje trgovine 14%, veliki službenički aparat 12%, slabo organizovana trgovina 15%, veliki broj posrednika 22%, razne špekulacije 21%, a neodređeno 16%. Oni su imali i mogućnosti da odgovore šta bi trebalo preduzeti da poljoprivredni proizvođači ostvare veći uticaj u organizovanju prometa, a evo odgovora u istom naselju: čvršće povezivanje sa prometom 15%, ugovaranje proizvodnje 25%, veće učešće u samoupravnim tijelima 15%, veće upoznavanje sa problemima prometa 11%, udruživanje proizvodnje 19%, a neodređeno 16%.

Naravno, pitanje je koliko ovi subjektivni iskazi izražavaju stvarno stanje odnosa, iako neke objektivne činjenice ukazuju na njihovu osnovanost. To su samo neki mogući pravci ostvarivanja ravnopravnosti u ovoj oblasti. Stvarna ravnopravnost raznih oblika svojine može da doprinese otvaranju mogućnosti uzajamne saradnje između proizvodnje i prometa, kao i drugih vidova rada.

Univerzalizacija i specifičnosti. U uslovima naučno-tehničkog progressa, humanizaciji i ekologizaciji društva, dolazi do izvjesne univerzalizacije u raznim oblastima rada, između ostalog i u poljoprivredi, kao i u okviru nje između raznih sektora i grana. Ali stvaralački razvoj traži i specifičnosti, omogućuje ih, afirmiše ih kao jednu od pretpostavki daljeg razvoja. Ako se pogleda razvoj poljoprivrede sa ovoga stanovišta onda se može zaključiti da su određene specifičnosti bile zanemarivane.

Jedna od zanemarenih specifičnosti došla je do izražaja prilikom formiranja seljačkih radnih zadruga, naročito u brdsko-planinskom području. Tako specifičnostima seoskog rada i života, uslovima rada i življenja, nije odgovaralo administrativno-kampanjsko, prinudno udruživanje radne snage, zemlje, stoke, proizvodnih objekata, mehanizacije i slično. Brigadiri, normirači, evidentičari, trudodani, često nijesu bili u znaku stvaralačke specifičnosti poljoprivrede i seoskog načina života. Uostalom, ove zadruge su dobrim djelom i nastale mehaničkim prenošenjem stranog iskustva kolektivizacije, dakle, bez potrebnog stvaralačkog proučavanja i sagledavanja, osmišljavanja naše stvarnosti i njenih specifičnosti.

Ima pokazatelja koji govore da nije došlo do dijalektičke univerzalizacije i specifičnosti ni u osnovnim organizacijama kooperanata, ni u radnim organizacijama kooperanata u poljoprivredi.

Zanemarivanje specifičnosti manje je ili više povezano i sa neadekvatnim statusom zemljoradnika u upravljanju. Ponekad je u pitanju loše, neadekvatno shvaćena specifičnost koja se izražava kao svojevrsna neravnopravnost u odlučivanju u takozvanom udruženom radu. U vezi sa tim piše se o izvjesnoj nesamostalnosti odlučivanja u osnovnim organizacijama kooperanata u sastavu nekih kombinata ali i o većem učešću u upravljanju zemljoradnika, kakav je slučaj u osnovnoj organizaciji kooperanata "Džervin" (Knjaževac).

Iako neki autori²⁹ ističu povezanost proizvodnje i potrošnje, gazdinstva i domaćinstva u poljoprivredi i selu, ipak se i ova specifičnost ponekad zanemaruje³⁰ ne samo u teoriji već i u praksi.

²⁸ Isto, str. 81-82 (u dijelu studije P. Markovića).

²⁹ Isto, rad m. Stefanović, str. 90.; m. Stojanov, rad u pomenutom zborniku o agrarnoj politici u uslovima tržišnog privređivanja.

³⁰ Analizirajući stanje kooperacije S. Sivčev opisuje, piše o pojavama "kao što su kooperacija i kooperativna saradnja umesto zadružnog članstva, radničko samoupravljanje umesto zadružne samouprave u zadrugama, društvena svojina umesto zadružne svojine u zadrugama, osnovne organizacije kooperanata umesto zadruga, zadružni savezi u kojima su umesto zadruga članice bile osnovne organizacije kooperanata, osnovne organizacije kooperanata kao dijelove poljoprivredno-industrijskih kombinata itd". (Isto, str. 111)

Univerzalizacija i neadekvatno uopštavanje bez specifičnosti može da bude plašt za smanjenje ili zakidanje prava i uticaja jednog dijela društva, vjerovatno često u korist drugog, a ponekad i za nekakvu apstrakciju društva. U tom kontekstu treba istraživati zašto se proglašava identičnost interesa a ne vide razlike i suprotnosti između raznih djelova društva, pa i u okviru odnosa poljoprivrede i društva, kao i unutar same poljoprivrede. Zanemarivanje specifičnosti predstavlja negaciju konkretnosti kao principa dijalektičke metode, a u praksi vodi zanemarivanju konkretnih interesa konkretnih radnih ljudi, građana koji se udružuju radi određenih interesa, ciljeva i vrednosti. Potiskivanje i zanemarivanje pomenutih sadržaja vodi apstrakciji društva.

Motivacija za rad

Poznato je da razvoj poljoprivrede i promjene u njoj ukazali na značaj i aktuelnost motivacije za rad, uključujući i organizacije koje povezuju proizvođače kao što su zadruga, kombinati itd., sa specifičnostima svoje svojine. Ipak, ovi sadržaji nijesu našli adekvatno mjesto ni u nauci ni u politici u našem selu i poljoprivredi.³¹ Često za ova i slična istraživanja nema potrebnih materijalnih sredstava, ali i to govori o odnosu prema ovoj aktivnosti. Sociološko-psihološke stručne službe u oblasti zadruge, poljoprivrede i sela su nerazvijene ili ih i nema, pa je i to doprinijelo sadašnjem nepovoljnom stanju istraživanja motivacije. Pomenuta istraživanja nemaju naročito bogatu tradiciju, pogotovo kada se radi o poljoprivredi. Ubjeđenje pojedinih poljoprivrednih proizvođača pa i stručnjaka da znaju sve što je potrebno o motivaciji usporavaju istraživanje i motivacije i svijesti o njenom značaju. U uslovima volontarizma i pragmatizma prisutna je praksa uprošćenih "jednostavnih" rješenja koja zanemaruju ljudski faktor u proizvodnji i motivaciju. Evo nekih oblasti u kojima treba tražiti motivaciju za rad u poljoprivredi.

Ravnopravnost svojina i humanizacija odnosa između njih pozitivno utiče i na motivaciju, kako na ekonomsku tako i na moralnu. Razvoju ekonomske motivacije može da doprinese ravnopravna utakmica između društvene, individualne i zadržne svojine, između ostalog i u razvijanju i zadovoljavanju ekonomskih potreba. Razvoj potreba i njihovo zadovoljenje vodi razvoju proizvodnih ili i drugih inicijativa. Ravnopravnost svojina, nestajanje privilegija vodi nestajanju monopola na inicijativu, širi se broj inicijatora. Nestajanjem monopola i privilegija otvaraju se mogućnosti za jačanje ekonomske zainteresovanosti proizvođača.

a) Poznato je da je ekonomska motivacija dijalektički povezana sa prirodom i nivoom ljudskih potreba u hrani, ishrani, odijevanju i slično. I u našem selu i poljoprivredi postoje mnoge zablude i predrasude o hrani i ishrani, ali ipak razvija se potreba i svijest o kvalitetu hrane. Slično tome razvija se i potreba o savremenom kvalitetnom odijevanju i stanovanju. To sve može da pojača radne napore poljoprivrednih proizvođača u pravcu zadovoljavanja pomenutih potreba. Ima osnova za nadu da će ravnopravnost svojine i promjene u upravljanju, nestajanje monopola, doprinijeti pomenutoj motivaciji. Porast pomenutih potreba je vidan i u oblasti sela i poljoprivrede i van hrane i ishrane. Čak ekonomski i društveno normalne potrebe ponekad prelaze i u vještačke, kao kada jedna porodica ima mnogo više automobila nego što su društveno uslovljene ljudske potrebe, posjeduje više snobovski izgrađenih kuća koje se malo ili skoro nimalo koriste i slično.

Jedna od potreba a i motivacionih snaga rada u poljoprivredi jeste i stvaranje boljih uslova rada. Poljoprivrednici pokazuju i izvjesnu zainteresovanost za nabavku

³¹ Ipak i ovi sadržaji mogu se naći u određenim dokumenatima (na primjer, o ekonomskoj stabilizaciji), kao i na određenim naučnim skupovima (kao na skupu o motivaciji u ekonomiji samoupravljanja) itd.

određenih oruđa za rad kojima mogu unaprijediti i uslove rada i njegovu produktivnost. Tako, na primjer, u Velikoj Moštanici ispitivani³² seljaci odgovaraju da bi njihovo domaćinstvo kupilo sljedeća oruđa za rad ako bi moglo dobiti kredit: traktor 27%, traktorske prikolice 9%, vršilicu 9%, kosačicu 9%, plug 7%, sejačicu 4%, motornu pumpu za navodnjavanje 9%, kamion 17% itd. Naravno, sela su donekle u pomenutom smislu slična ali se i razlikuju u zavisnosti prije svega od društveno-ekonomskih i prirodnih uslova. Na primjer, u Ratajima (Aleksandrovac, kopaonički region) pod navedenim uslovima ispitanici bi kupili: 28% traktor, 10% traktorsku prikolicu, 5% vršilicu, 9% kosačicu, 11% plug, 9% sejačicu, 15% motornu pumpu za navodnjavanje, 7% kamion itd.

Zainteresovanost za izgradnju pojedinih objekata za razvoj poljoprivrede i sela takođe može da motiviše poljoprivredne proizvođače na veću proizvodnju hrane odnosno može da ih motiviše na ulaganje napora za veći dohodak. Pomenutu zainteresovanost³³ pokazuje opredjeljenje za sljedeću izgradnju, na primjer, u Klenju (opština Bogatić): fabrika za preradu poljoprivrednih proizvoda 44%, škola 23,6%, sistem za navodnjavanje 11%, autobuska veza 10%, industrijsko preduzeće 19%, put 12% itd. I ovdje su sličnosti i razlike između sela u zavisnosti od potreba i uslova: u Klenju za fabriku poljoprivrednih proizvoda opredjeljuje se 44%, a u Zmajevu samo 14% (treba imati u vidu da je ono u opštini Vrbas koja već ima pomenute fabrike). Za put se opredjeljuje u Klenju svega 10%, a u Trbušanima 44% itd.

Sve to govori da postoji određena motivacija takozvane ekonomske ili materijalne prirode.

Rijetki su oni koji ne pridaju veliki značaj ekonomskoj motivaciji za rad uopšte, pa i kada je riječ o poljoprivredi. Njoj ne daju veliki značaj utopisti, moralizatori (a ne i oni koji na objektivnan način pristupaju moralu i njegovoj ulozi u društvu) i slično. Ipak, ne treba potcjenjivati ni moralno-psihološku motivaciju kada je riječ o radu uopšte, pa i u okviru zadruga, kombinata i na bazi raznih oblika svojine. O tome govori već i činjenica što i nepravda u vezi sa dohotkom (na primjer ako je niži nego što je radni doprinos i slično) često može da demotiviše proizvođače.

b) Motivacija za rad u poljoprivredi na osnovu pluralizma svojine u znatnoj mjeri zavisi od toga da li je poljoprivredna organizacija (udruživanje i svojina) dobrovoljno formirana i da li je njeno postojanje i funkcionisanje slobodno, bez spoljne prisiljenosti. Naše iskustvo sa seljačkim radnim zadrugama govori da formiranje seljačkih radnih zadruga pod pritiskom nije moglo da postane adekvatna motivaciona snaga razvoja. Štaviše, nedostatak pomenute motivacije znatno je doprinio njihovoj neefikasnosti i transformisanju, zaključku da to ne može biti stvaralačko razrješavanje društvenih suprotnosti poljoprivrede, ne samo produktivnosti rada već ni humanizacije društvenih odnosa.

Kada je autor prije dvadesetak godina pokušao da sazna koji pravac razvoja individualnog poljoprivrednog gazdinstva radni ljudi smatraju najpravičnijim, za koji se opredjeljuju, rijetki su bili koji su se opredijelili za ponovnu kolektivizaciju i ponovno formiranje seljačkih radnih zadruga. Na primjer, u Velikoj Moštanici samo 6% izjašnjava se za ovu alternativu. Nešto veći procenat je očekivao pomenutu kolektivizaciju kroz ponovno formiranje seljačkih radnih zadruga (u V. Moštanici 11%). Vjerovatno i sama pomisao na ponovno formiranje pomenutih zadruga, a pogotovo očekivanja da će se iskustvo vratiti, moglo je da demotiviše radno angažovanje proizvođača.

³² Vidi rad J. Bogdanovića, u pomenutoj monografiji odnosno zborniku radova, str. 147.

³³ Isto, str. 144.

Već je rečeno da motivacija za rad u poljoprivredi zavisi i od načina formiranja i postojanja svojine, od odnosa između raznih oblika svojine. U tom pogledu značajno mjesto ima princip ravnopravnosti i jednakosti između privatne, državne, društvene i zadružne svojine. Ukoliko je ravnopravnost između njih veća, ukoliko je svijest o njihovoj jednakoj vrijednosti razvijenija, utoliko se može očekivati i veća motivacija za rad. Ravnopravnost i stvaralačka utakmica između raznih oblika svojine u poljoprivredi vodi podsticajima za primjenu moderne tehnologije, što je već došlo do izražaja u odabiranju visoko-rodnih sorti i razvoju savremene zaštite i unapređenja proizvodnje.

Voluntaristički zahvati u zemljišnoj svojini u prošlosti kakvo je, na primjer, određeno neopravdano oduzimanje zemlje seljacima (o kome je bilo riječi), predstavljaju ne samo vid neravnopravnosti svojina, već i demotivaciju za rad, ne samo onih kojima je neopravdano oduzeta zemlja nego i onih koji su uživali privilegije. Ali voluntarizam i sada slabi motivaciju. To može da dođe do izražaja čak i u vraćanju zemlje seljacima, ako se adekvatno ne osmisli i ne omogući širi odgovarajući izbor s mogućnošću i krupnijeg posjeda na bazi privatne svojine i slično (ako se zasniva na jednakosti, ravnopravnosti, slobodi i dobrovoljnosti).

v) Jedan od vidova neravnopravnosti i nejednakosti individualne i zadružne svojine koja može da demotiviše jeste i gledanje na njih kao na privremene, pa čak i kao na nužno zlo i slično. Individualna svojina i u ovoj, a možda pogotovo u ovoj oblasti rada je nužnost savremenog svijeta, izraz njegove zakonitosti i determinizma, ali je nužno i povezivanje individualnih proizvođača, ne samo između sebe već i sa mnogim oblastima rada. Ako se, na primjer, zadruga i zadružna svojina uzmu kao izraz društveno-ekonomske zakonitosti, kao jedan od vidova razrješavanja suprotnosti poljoprivrede i sela, ako se pođe od njene društvene uslovljenosti i smisla, ako se prihvati kao činilac stvaralačke konkurencije, onda će i zadruga i zadružna svojina postati jedan od činilaca motivacije za rad. Ukoliko zadruga postaje jedan od vidova i puteva razvoja ljudske slobode i odgovornosti poljoprivrede i sela, utoliko će da bude privlačna i da djeluje i kao motivaciona snaga rada. Već je pomenuto da je u jednom istraživanju od prije 30 godina velikih broj anketiranih poljoprivrednih proizvođača izjavio da grad neopravdano iskorišćava, eksploatiše selo. U drugom istraživanju, nešto kasnije, na primjer u selu Begaljci od 100 anketiranih radnih ljudi na pitanje da li poljoprivredni proizvođači imaju lične dohotke adekvatne rezultatima njihovog rada 39% smatra da je to srazmerno njihovim rezultatima rada, 2% da su veći nego rezultati rada, 42% da su manji nego rezultati rada. Sada izgleda dolazi do promjene u korist jačanja ekonomskog položaja proizvođača kao i razvoja svijesti o toj promjeni.

g) Jedan od uslova razvoja poljoprivrede i svojine u njoj kao vida čovjekove proizvođačke i stvaralačke slobode jeste i njeno konstituisanje i funkcionisanje kao sistema društvenih odnosa u kojem se razvija samoinicijativa, u kojem se stvaralački razrješava suprotnost inicijative i direktive.

Poljoprivredna organizacija postaje demokratski centar inicijative u mjeri u kojoj podstiče stvaralačke inicijative³⁴ svih proizvođača, njihovo stvaralačko vrednovanje i usklađivanje. U skladu sa tim ona je relativno više demokratski centar inicijative ukoliko se odnosi ravnopravno prema svim proizvođačima odnosno njihovim inicijativama, ukoliko se karakteriše principijelnim prihvatanjem ili odbijanjem inicijative, polazeći od argumenata, istine i vrijednosti predloga, a ne od moći predlagača. Ona će da motiviše inicijativu ukoliko razvija odnose u kojima ne postoji monopol na inicijativu, ukoliko prevazilazi pasivno čekanje na direktivu i inicijativu drugih.

³⁴ Anketirani iz agrokompleska Beograda i Gornjeg Milanovca ocjenjuju mogućnosti inicijative u proizvodnji kvalitetne hrane sljedećim ocjenama: nikakve 12%, slabe 39%, dobre 27%, vrlo dobre 12%, odlične 6%.

Organizacije rada u poljoprivredi se jako mnogo razlikuju po broju inicijativa koje im stižu od radnih ljudi. Prema istraživanju koje je autor vodio u nekoliko sela Srbije predlozi dati poljoprivrednoj zadruzi u selu u toku dvije godine prije istraživanja se kreću od 3% pa do 24% u zadruzi u Azanju, poznatoj ne samo po razvoju proizvodnje nego i po stvaralačkoj ulozi u razvoju sela, tradiciji, dužini postojanja itd.

d) Poznato je da učešće u upravljanju može da ima značajnu motivacionu snagu za rad. To svakako ima značaja i kada je u pitanju rad u poljoprivredi i kada se radi o raznim oblicima svojine. Za motivaciju je od značaja: zadovoljstvo učešćem u upravljanju, mogućnosti koje se pružaju za učešće, kako se mogućnosti ostvaruju, koji činioci podstiču pretvaranje mogućnosti u stvarnost a koji usporavaju. Evo, na primjer, kako su u Azanji i Velikoj Moštanici zadovoljni mogućnošću učešća individualnih poljoprivrednih proizvođača u samoupravljanju zadrugom (odgovori u %):

	Azanja	Velika Moštanica
mного zadovoljan	10	23
osrednje zadovoljan	39	34
malo zadovoljan	23	17
nezadovoljan	16	10
ne zna	12	11

Pasivizirajući i demotivirajući je i zaključak do koga su neki radni ljudi došli: "da se uzalud angažovati",³⁵ jer se ne može uticati, jer će biti onako kako nekoliko uticajnih i moćnih hoće. Naravno, pitanje je koliko navedeni subjektivni iskazi izražavaju stvarno stanje, ali i da ne izražavaju, mogu da djeluju pasivizirajuće i demotivirajuće, jer je to istina za one koji su ocjenjivali i donosili zaključke o vlastitom uticaju.

Već iz rečenoga proizilazi da jedno od izvorišta motiva za radno angažovanje treba tražiti i u oblasti vrijednosti i vrednovanja. Adekvatno cijenjenje i uvažavanje, na primjer, zadruge i zadrugne svojine, usklađivanje vrijednosti i značaja zadruge sa društvenim ugledom, može da bude značajna motivaciona snaga rada u njoj. Ukoliko zadruga bude stvaralački povezivala poljoprivredne proizvođače, ukoliko bude omogućavala i pomagala primjenu tekovina naučno-tehnološke revolucije, humanizovala odnose između ljudi, doprinosila usklađivanju ekonomskog položaja i radnog učinka, uticala da se priznanja dobijaju na objektivnim osnovama, stvarala povoljnu proizvođačku socijalnu klimu, utoliko će moći da motiviše poljoprivredne proizvođače za saradnju i rad u njoj. Uspjesi poljoprivredne organizacije kao subjekta zaštite poljoprivrednih proizvođača (na primjer, od eksploatacije), kao činioca stabilizacije društvenog položaja sela i seljaštva, takođe, djeluju kao motivaciona snaga saradnje i rada u poljoprivredi. S druge strane demotivirajuće mogle su da djeluju sljedeće pojave: improvizacija, eksperimentisanje, lutanja, nametanje tuđih formi, neravnopravnost, nestabilnost, nesigurnost itd. Slično tome i nesklad između društvenog značaja i ugleda proizvođača i zadruge može da djeluje demotivirajuće. Sama činjenica da ima poljoprivrednih proizvođača koji izjavljuju da ih društvo malo cijeni u odnosu na njihov značaj i vrijednost rada,³⁶ pa čak i onih koji misle da su prezreni, govori kako oni doživljavaju stanje vrednovanja.

Iz svega proizilazi da motivacija za rad u poljoprivredi znatno zavisi od znanja i svijesti o poljoprivrednoj proizvodnji, o svojini u poljoprivredi, o mogućnostima unapređenja proizvodnje, poljoprivredi kao cjelini društvenih procesa i odnosa, poboljšanja društvenog položaja proizvođača kroz zadrugu, kombinat i slično preko

³⁵ O tome govori 61% anketiranih iz agrokomplesa Beograda i Gornjeg Milanovca koji tvrde: "uzalud se angažovati u zaštiti i unapređenju čovekove hrane, jer će biti odlučeno kako nekoliko moćnih hoće".

³⁶ Autorova knjiga "Selo i ljudska hrana", Beograd, 1991, str. 71.

raznih oblika svojine i upravljanja. Znatno broj radnih ljudi pokazuje svijest o zavisnosti³⁷ zaštite i unapređenja ljudske hrane od obrazovanja proizvođača, a može se očekivati da razvoj pomenutog znanja i svijesti doprinosi motivaciji za rad.

Sve to govori da se ni u oblasti poljoprivrede motivacija ne može svesti samo na ekonomsku (iako je, naravno, ona veoma značajna). Navedeni moralno-psihološki i širi društveni sadržaji pretpostavljaju određene izvore motivacije. Oni, između ostalog, vode obogaćivanju, pa čak i izvjesnom osmišljavanju i ekonomske motivacije za rad.

Umjesto zaključka

Poljoprivreda i selo doživljavaju značajne društvene promjene, a među njima vidno mjesto imaju promjene u svojinskim odnosima, u upravljanju i rukovođenju. U njima dolaze do izražaja brojne razlike, suprotnosti, pa i protivrječnosti, koje traže razjašnjenje.

Na putevima pomenutog razrješavanja dolazi do ravnopravnosti raznih oblika svojine i do određene reafirmacije individualnog sektora. Jedan od pokazatelja ovog procesa jeste i vraćanje zemlje ranijim vlasnicima. Iako je vrijeme za zaključivanje o ovome činu, motivu i posljedicama relativno kratko, ipak se može reći da bi njegov značaj i doprinos za humanizaciju odnosa i razvoj poljoprivredne proizvodnje bio veći da se potpunije sagledala i izučila ova sadržina, da su se adekvatnije osmislile promjene i pokazalo više stvaralačkih mogućnosti, alternativa za slobodno opredjeljenje ranijih vlasnika (koji sada pripadaju raznim profesionalnim grupama i kategorijama građana, imaju različite interese, pa i različite odnose prema zemljištu i poljoprivrednoj proizvodnji). S promjenama u društvenim odnosima u poljoprivredi i selu dolazi do promjena u svijesti o individualnom sektoru poljoprivrede, nestaju zablude i predrasude ideološke i slične prirode.

Činjenice pokazuju da je društveni sektor poljoprivrede pokazao značajne rezultate, o čemu govore prosječni prinosi (na primjer, pšenice), kao i u primjeni i u prenošenju tekovina naučnog-tehničkog-tehnološkog progresa, u odnosu na individualne proizvođače (o čemu govore investicije, krediti i sl.), a može se reći i privilegije. Promjene u društvenim procesima i odnosima dovele su i do određenih dezintegracija, naročito velikih organizacija, sa određenim znacima voluntarizma. Mogu se očekivati i izvjesne nove integracije na putu humanizacije odnosa i unapređenja poljoprivredne proizvodnje.

Zadruga se znatno razlikuju po svojoj ekonomskoj moći, sadržini i obimu aktivnosti, pa i po ulogama koje ostvaruju, počev od proizvodno-razvojne i ekonomske, preko integrativno-organizacione, pa do društveno-moralne i obrazovno-kulturne.

Mješovita gazdinstva, gazdinstva mješovite ekonomije, dohodak iz poljoprivrede i van nje, u radu su više prisutni implicitno nego eksplicitno. Ova gazdinstva su prisutna kada je riječ o industrijalizaciji, deagrarizaciji, senilizaciji, feminizaciji itd. Mješovita gazdinstva, pa i mješovita svojina, izraz su dijalektičke integracije različitog, izraz zakonitosti kretanja savremenog društva, sela i poljoprivrede.

Među brojnim pokazateljima i kriterijumima progresivnosti promjena u poljoprivredi, posebno upravljanja i rukovođenja u njoj, kratko su analizirani: razvoj stvaralačke inicijative, odgovornost, ravnopravnost, kao i dijalektika odnosa univerzalizacije i specifičnosti (ističući zanemarivanje specifičnosti).

Ako se promjene o kojima je riječ budu odvijale na humanističkim osnovama, otvaraće se relativno nove mogućnosti ekonomske i moralne motivacije za rad i unapređenje poljoprivredne proizvodnje.

³⁷ Anketirani iz agrokomplesa Beograda i Gornjeg Milanovca su mišljenje o tome da li zaštita i unapređenje proizvodnje i prometa ljudske hrane zavise od obrazovanja proizvođača izrazili sljedećim ocjenama: nimalo 5%, malo 7%, osrednje 10%, mnogo 31%, vrlo mnogo 46%, a ne zna samo 1%.